

Elm, fəlsəfə və ədəbiyyat

(2-ci yazı)

Bədii mətnlərdə zaman və məkan anlayışı

Məkan və zaman anlayışı uzun müddətdir elmi-fəlsəfi münasibətdən kənarda qalmayıb və çağdaş dövrümüzdə, eyni zamanda bəşəriyyətin mövcud olduğu bütün zaman kəsiyində maraq dairəsindən kənarda qalmayacaq. Biz elə indicə zamandan və məkandan danışmağa başladırıq – qeyri-ixtiyari. Yazmağa başladığımız an və hazırda zaman və məkandan qıraqda deyilik. Yəni nə etməyimizdən asılı olmayaraq məkan və zamanın içindəyik. Bəzən bunun fərqi nə varırıq, bəzən yox.

Fərqi nə vardıqımız zaman anı da olsa düşünürük – zaman nədir, məkan deyəndə nə başa düşülür. Hər bir kəsin bu suallara müəyyən cavabı var. Lakin elmi-fəlsəfi düşüncə müstəvisində bu kateqoriyalara verilən təriflər yeni mənalara pəncərə açır ki, bu mənalara yaradıcı sahələr də yeni, fərqli yanaşmalar gətirir. Bədii əsərlərə intellektual biçim verməklə onların dəyərini artırır. Əvvəlki mövzularda elmi faktların, anlayışların, fəlsəfi dünyagörüşünün ədəbiyyatda əhəmiyyətindən söz açmışdıq. Məkan və zaman anlayışlarına baxış da o söhbətin davamıdır. Bu anlayışlar ətrafında yaranan fərqli düşüncə şəbəkəsi bədii əsərlərə necə nüfuz edir – məsələyə konkret nümunələrdə nəzər salacağıq.

Bəs məkan və zaman elmi-fəlsəfi düşüncədə necə görünür?

Məkan – maddi cisimlərin və hadisələrin müəyyən yer tutumuna malik olmasını, cisimlər arasında xüsusi surətdə yerləşməsinə ifadə edir. Və bütün maddi cisimlər en, uzunluq və hündürlüyə malikdir.

Zaman – cisim və hadisələrin müəyyən ardıcılıq və sürəkliliklə davam etməsinə, dövrlər, mərhələlər üzrə inkişaf etməsi xassəsini ifadə edir və birözlülü axına malikdir: keçmişdən gələcəyə doğru.

Nyutona görə, məkan-zaman maddi cisimlərin müəyyən ardıcılıqla yerləşdiyi rəflər, pillələrdir.

Leybnits bu konsepsiyanın əksinə olaraq məkan və zamanın maddi obyekt və proseslərdən asılı olmayaraq müstəqil mövcudluğunu inkar edərək, onların mahiyyətini predmet və hadisələr arasındakı xüsusi tip münasibətlərdə görür. Bu konsepsiya öz başlanğıcını Aristotelin məkan və zaman təlimindən götürür.

Avqustin hesab edirdi ki, zaman – hərəkət və dəyişmənin ölçüsüdür. Filosofun fikrincə, yalnız indiki zaman mövcuddur və insan yalnız indiki zamanda keçmiş və gələcək barədə düşünə bilər. Keçmiş və gələcək insan şüurunun məhsuludur. Keçmiş – yaddaş, gələcək – ümididir.

Kanta görə isə zaman və məkan aprioridir. İnsan şüurunun yaratdığı şəbəkədir.

Yuxarıda zamanın bir istiqamətli olduğu göstərildi; keçmişdən gələcəyə düz xətt boyunca. Lakin fəlsəfi fikir tarixində fərqli yanaşma da mövcuddur; zaman – dairəvi və ya dalğavaridir, dövrü olaraq başlanğıc vəziyyətinə qayıdır.

Öz-özlüyündə hər bir yanaşma maraqlıdır, bədii materialdır və bu materialdan mövzu olaraq seçilmiş əsərə bədii don biçilməsi mümkündür. Zaman-məkan barədə əldə etdiyimiz bilgilərə rəğmə, maraq üçün bir fərqli yanaşma sərgiləyək: fərz edək ki, zaman gələcəkdən keçmişə doğru hərəkətdədir. Nə baş verər onda?–Gələcək və keçmiş yerini dəyişər, təbii.

Tərsinə zaman

Gəlin, zamanın tərsinə gərdişinə baxaq. Bəli. Bəli, məhz tərsinə gərdişinə – gözlənilmədən doğulan birinin timsalında.

Hamı heyrat içində donub qalmışdı doğum evində. Ana çevirib üzünü divara hönkürürdü dəhşət içində; körpəsi qoca doğulmuşdu – möcüzəyə bax!..

Bir neçə gün sonra tutub qocasının əlindən evinə döndü ana. Və sevdi qocasını kiçildə-kiçildə.

Yaşadı körpələr böyüdükcə, o kiçilirdi. Yaşlanma – böyümək imiş demə. O isə kiçilirdi... yəni böyüyürdü tərsinə. Əvvəl ortayaş adama çevrildi, sonra cavana. Qoluna taxdığı saatin əqrəbləri tərsinə fırlanırdı. Tərsinə dəyişirdi təqvimdəki günlər də; ayın 30-u, sonra 29-u, ... ,beləcə, 1-i son günü olurdu yaşadığı ayların...

Sonra yeniyetməyə çevrildi, sonra uşağa. Bir günsə həmyaşıdı nəvəsiylə əl-ələ tutub yollandı bağçaya.

Bir günsə çevrilib körpəyə köçdü dünyadan. Ana qocalıb ölmüşdü, görmədi körpəsini.

Tərsinə gərdişinə baxdıq zamanın gözlənilmədən qoca doğulan birinin timsalında. Amma nəticə eyni; zaman eyni nöqtədə qapandı, deyəsən.

Deməli, zaman – keçmiş, bu an (indi) və gələcək kimi hissələrə ayrılmış kəsirlər kimi zənn olunur. Keçmiş anlayışına sahib olmağımızın yeganə səbəbi yaddaşımıza yaşanmış bəzi hadisələrin verilməsidir. Gələcəklə bağlı hadisələrə yaddaşımızda yoxdur. Buna görə də biz bu hadisələri yaşanacaq, baş verəcək hadisələr kimi qəbul edirik. Bəzi mülahizələrə görə, keçmiş bizim üçün yaşanmış, təcrübə edilmiş, görülmüş hadisələr olduğu qədər, gələcək də eyni şəkildə yaşanmış hadisələrdən ibarətdir. Sadəcə, bu hadisələr bizim yaddaşımıza verilmədiyi üçün bunları bilmirik.

Məkan və zaman anlayışlarına dair bu kimi fərqli və maraqlı fikirlərin siyahısını uzatmaq mümkündür və bütün bunlar, təbii ki, bədii əsərlər üçün xammal rolunu oynayır. Artıq bu

anlayışlara elmi-fəlsəfi baxış onları ədəbi sferaya transfer etmənin mümkünlüyünü yaradır.

Bizi əhatə edən nə varsa, zaman və məkandan xəbər verir. Fotolara nəzər salaq. İlk ağıla gələn məsələlərdən biri donmuş məkan və zaman anlayışıdır. Bu, öz yerində. Zaman haqqında biliklərimiz imkan verir ki, ondan bədii aparat kimi istifadə edib, hadisəyə fərqli bədii biçim verə bilək. Fikirlərimizi qismən də olsa əsaslandırmaq üçün, gəlin, “zaman boyu səyahət” edək.

Zaman boyu səyahət

Hər dəfə fotolara baxarkən zaman barədə düşünür: Hadisələrdən yalnız bir parça qalır şəkillərdə. Nə geriyyə yol var zaman boyu, nə də irəli məkandan fərqli.

O adam elə indicə keçib getmişdi bu küçədən, odur, qayıdır. Yol kənarında ağacın altında yem axtaran quş görüb onu, qalxdı havaya.

Məkanda üç ölçü cızıldı bir anda.

Zamansa... nə geriyyə getmək olur, nə də irəli, - məkandan fərqli. Amma məkanlar da var; nə getmək olur, nə də qayıtmaq – yolları bağlı.

Birdən böyüyür qarşısındakı foto. Böyüyür en və uzunluq boyu. Böyüyür, iri bir ekrana dönür. Azca səksənir əvvəlcə. Qəfil hadisələrə alışıb deyər, sonra seyr edir böyüyən müstəvini təmkinlə:

Görür öz körpəliyidi ekranda. Tutur əlindən aparır əvvəlcə bağçaya, sonra məktəbə, sonra yenə də harasa. Elə hey gedib-gəlirlər. Arada tutub əl-ələ qalxırlar havaya.

Müxtəlif hadisələr yaşanır bu gediş-gəliş və uçuş-enişlərdə. Bəzisi aydın təsvir olunur ekranda, bəzisi tutqun. Bəzisi heç görünmür, itir qaranlığın içində.

Hər hadisədən hadisəyə böyüyür uşağ. O qədər böyüyür, axırda ikisi bir adam olur. Qaralır ekran, kiçilir müstəvi və qarşısında foto – uşaqlıq şəkli.

Gedib qayıtdı keçmişdən. Amma məkanlar da var, məkanlar; nə getmək olur, nə də qayıtmaq - yolları bağlı.

Fotolara baxdıq, zaman barədə düşündük qeyri-ixtiyari. Amma istənilən hadisə, istənilən predmet insana zamanı və məkanı xatırladır. Cavan da, qoca da. Əsa da, avtomobil də...

(ardı var)

Əli Şirin ŞÜKÜRLÜ, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, şair-esseist